

ДОВІРА В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

Сучасне українське суспільство, перебуваючи в умовах становлення демократії й адаптації до ринкових відносин, переживає процеси модернізації, соціальної трансформації в усіх сферах, насамперед – це зміни у сфері цінностей і соціальних інституцій. Відбуваються зміни в методах і формах соціальної взаємодії, дедалі більшої ваги набувають гнучкі засоби соціальної регуляції та координації, а взаємозв'язок і взаємозалежність як ключові ознаки сучасного глобалізованого світу викликають до життя такі цінності, як взаємність, відповідальність, солідарність, довіра.

Проблема довіри є однією з ключових у сучасному соціумі, особливо актуалізуючись через її потужний інтегративний, солідаризуючий і стабілізуючий потенціали. Довіра постає як барометр, який відображає загальний стан ефективності та дієвості різноманітних соціальних інституцій, указує на проблемні аспекти соціального співжиття як на міжособистісному, так і на інституційному рівнях. Слід відзначити, що різноманітні соціологічні дослідження фіксують досить низький рівень довіри до переважної кількості політичних і соціальних інститутів у багатьох країнах, що підтверджує наявність критичної настанови і потенціалу обережності в довірі як соціальному явищі. Але є певна критична межа, досягнення якої свідчить про кризовий стан держави в цілому.

Тому досить важливим завданням є розроблення стратегій укріплення довіри в суспільстві, причому в різноманітних сферах, адже довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії відіграє незамінну роль в економічній, політичній, соціокультурній та інших сферах, що й обумовлює актуальність дослідження.

Довіра виступає як ключовий чинник формування громадянського суспільства, а культура довіри постає важливим орієнтиром у розвитку сучасного демократичного суспільства. Інтерес до категорії довіри в науковому співтоваристві з'явився порівняно недавно, у другій половині ХХ століття, що обумовлено поступовим ускладненням суспільного життя і визнанням у суспільному управлінні переваги гнучких соціальних зв'язків і дієвості моральних аспектів культури.

За досить короткий термін із проблематики довіри з'явилася ціла низка цікавих наукових досліджень, переважно в соціологічному, психологічному, політологічному, економічному контекстах; філософський аспект довіри залишається

недостатньо розробленим. Серед дослідників сутності довіри як соціально-психологічного явища слід відзначити В.Зінченка, Т.Скрипкіну, Е.Еріксона, К.Роджерса, А.Купрейченко, В.Сумарокову, Т.Ямагіші. Соціологічний аналіз довіри здійснюють Е.Гідденс, Н.Луман, Б.Барбер, А.Селігмен, Ф.Фукуяма, П.Штомпка. Філософський підхід до аналізу довіри знаходимо у працях М.Мамардашвілі, М.Бубера, Б.Рутковського, В.Вічева, Я.Янчева, В.Візгіна та ін.

Метою цього дослідження є виявлення місця довіри і особливостей її прояву в сучасному українському соціумі, окреслення особливостей формування довіри як основи соціальної взаємодії.

Специфікою довіри є спрямування у сферу задоволення людських потреб. Довіра також виступає в ролі регулятора відносин людини зі світом та іншими людьми, поєднує етичні імперативи взаємності, чесності, відповідальності з раціональними вимогами розрахунку, ступенем ризику і власного зиску. Довіра містить у собі потенціал захищеності та надійності, сприяючи зниженню соціальної складності та невизначеності, що є особливо актуальним у сучасному світі. Як зазначає Ю.Габермас, дедалі більшої диференціації структур життєвого світу відповідає "зв'язок зростаючого самовизначення індивіда зі зростаючою інтеграцією в розмаїття соціальних залежностей. Чим далі прогресує індивідуалізація, тим далі вплутується окремий суб'єкт у чимраз щільнішу й водночас тоншу мережу взаємної незахищеності і необхідності потреби в захисті"¹.

Суперечливість довіри виявляється в антитезах суспільного життя: самодостатність – залежність, свобода – необхідність, раціональність – ірраціональність, очікування певних дій – їх принципова непередбачуваність тощо. Соціокультурний вимір довіри трактує останню як основу соціальної взаємодії на базі спільних цінностей, норм, традицій. Довіра як усвідомлений вибір у ситуації невизначеності є механізмом розрахунку перспектив, вона ілюструє процес узгодження мотивів діяльності з нормативними культурними стандартами.

Довіра є ціннісною основою соціальної взаємодії, але, на думку Ф.Фукуями, сама по собі не

¹ Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – С. 330.

є моральною цінністю. Вона є побічним продуктом моральної цінності, виникаючи тоді, коли люди поділяють норми чесності та взаємності у відносинах, що уможливило здатність співробітничати один з одним². Ф.Фукуяма наголошує на залежності рівня довіри в суспільстві від віри в чесність інших людей, їхньої готовності прийти на допомогу, міри егоїзму. Згідно з проведеними соціологічними дослідженнями в різних країнах світу, вчений відзначає сталу динаміку падіння рівня довіри до основних суспільних інституцій в останній третині ХХ століття, водночас рівень міжособистісної довіри зменшився не досить суттєво.

Зміна рівня довіри свідчить про глибокі зміни в ціннісних настановах, нормах і моделях соціальної співдії, що особливим чином виявляються в міжпоколінних трансформаціях. З'являються нові форми соціальних зв'язків, змінюються регулятори соціального співжиття, відбуваються зрушення в культурній та соціальній ідентичності, ціннісних пріоритетах. Соціальна форма довіри посідає проміжне місце між знанням і незнанням, між індивідуалізмом і колективізмом, позначаючи певну міру очікувань щодо поведінки Іншого, його майбутніх дій, властивих йому моральних якостей. Довіра можлива завдяки суспільно визнаним взаємним моральним зобов'язанням, сила і дієвість яких у різних суспільствах є різною. Саме це є стійкою основою довіри, а вірогідність її визначається специфікою людських якостей, умовами конкретної ситуації, що й зумовлює її нестабільність.

Довіра постає як досить складний соціальний феномен, дослідження якого вимагає міждисциплінарного підходу, розгляду різноманітних теорій та напрямів. Якщо соціологія довіри, переважно, орієнтується на закони цілерациональної діяльності або нелінійні суспільні закони, то філософія довіри, як правило, спирається на смисложиттєві закони буття людини як суб'єкта історії.

Останніми роками довіру розглядають як суспільний феномен, що має потужну інтегративну силу. Ф.Фукуяма, вивчаючи економічне життя багатьох країн, зазначає, що "...благополуччя країни, а також її змагальницьку здатність на тлі інших країн визначають однією універсальною культурною характеристикою – наявним у її суспільстві рівнем довіри"³. Вчений акцентує на тому, що багате і складне організоване громадянське суспільство зовсім не є необхідним наслідком передового промислового розвитку, відбувається радше протилежний процес: держава стає провідною індустріальною країною саме завдяки тому, що мала здорову опору у вигляді соціального капіталу, довіри і соціалізованості. Як пра-

вило, зазначає він, довіра виникає в тому разі, коли суспільство поділяє певний набір моральних цінностей і його члени внаслідок цього можуть покладатися на передбачувану і чесну поведінку один одного.

Ф.Фукуяма дає досить песимістичний прогноз щодо формування у країнах пострадянського простору громадянського суспільства, оскільки, на його думку, воно було практично повністю зруйноване, в результаті чого з'явилися серйозні перепони на шляху появи як ринкової економіки, так і стабільної демократії. В період жорсткого тоталітаризму відчувався гострий дефіцит міцних і сталих "серединних" соціальних об'єднань у проміжку між державою і сім'єю. Ми можемо по-різному ставитися до цієї тези Ф.Фукуями, але, переглядаючи наше історичне минуле і суперечливе сьогодення, враховуючи всі наші недоліки і переваги, ми маємо формувати довіру до власної культури і починати створення дієздатного громадянського суспільства.

Довіра постає як умова соціального порядку, як основа солідарності. Потрібно відзначити, що довіра виникає в ситуації невідконтрольності, але це не виняткові умови, а характерна ознака сучасного різноманітного світу, перенасиченого складними відносинами. Проблема довіри загострюється внаслідок ускладнення сучасного світу, що зумовлене, на думку А.Селігмена, наявністю дедалі більшої кількості так званих відкритих просторів ролей і ролевих очікувань, де можливе ухилення від належного виконання ролі.

Довіра – це складне ієрархічне соціальне явище, яке відображає певне ціннісне відношення, що має характер очікування бажаного результату потенціально некерованих взаємодій і базується на впевненості у правильності й ефективності дій об'єкта довіри, визнанні його діяльності як відповідної етичним вимогам (чесності, відповідальності, професійної компетентності тощо). Категорія довіри в етичному плані має статус моральної цінності, оскільки ґрунтується, насамперед, на ціннісній відповіді, точніше, на її очікуванні, коли має значення, переважно, не прямиї, а зворотний зв'язок. В онтологічному вимірі довіра відображає спрямування позитивного сприйняття світу, як базової установку визнавати світ надійним і безпечним.

Етос довіри базується на моральному обґрунтуванні, яке може мати морально-теоретичний, морально-практичний і феноменологічний виміри. Культура довіри можлива лише за умови дотримання певних норм, яке має обов'язковий характер. Така обов'язковість передбачає, згідно з Ю.Габермасом, "інтерсуб'єктивне визнання моральних норм або звичних практик, які для тієї чи іншої спільноти в переконливий спосіб визначають, до чого

² Фукуяма Ф. Великий Разрыв. – М., 2003. – С. 78.

³ Фукуяма Ф. Доверие. – М., 2004. – С. 20–21.

актори зобов'язані та що вони можуть очікувати один від одного"⁴.

Останнім часом у контексті становлення інститутів громадянського суспільства категорію довіри розглядають поряд із категорією соціального (а також символічного, культурного) капіталу. В концепції Дж.Коулмена соціальний капітал відбиває потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що має характер цілераціонального формування міжособистісних відносин: зобов'язання й очікування, інформаційні канали і соціальні норми. Ф.Фукуяма визначає соціальний капітал як певний потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами. Відмінністю соціального капіталу є те, що він створюється і передається завдяки культурним механізмам, таким як релігія, традиція, звичай. Причому Ф.Фукуяма вказує на соціальний, а не на індивідуальний контекст соціального капіталу. Важливою складовою такого капіталу є спонтанна соціалізованість як здатність утворювати нові об'єднання і нові межі взаємодій. Ці об'єднання базуються, переважно, на спільних цінностях, а не на договірних відносинах.

Довіра постає і як усвідомлена поведінкова парадигма, і як афективна підсвідома установка, поєднуючи в собі в різних співвідношеннях раціональне й емоційно-психічне. Відбиваючи відкриті відносини, покладання на інших без можливості контролю, орієнтацію на моральне обґрунтування довірчих відносин, довіра за своєю суттю провокує обман і маніпуляцію, що посилює ризик відносин довіри.

Довіра має кілька специфічних рис. По-перше, свідомо довіра – це завжди *вибір*, що базується на очікуванні певної вигоди, певного результату. По-друге, це завжди *ризик* – ризик зловживання довірою, її невиправдання, що породжує *вразливість*. По-третє, досить часто відносини довіри позначають покладання або перекладання на інших виконання певних обов'язків, що породжує *залежність*.

Слід розрізняти маніпуляцію довірою і формування довіри. Формування культури довіри є одним із найважливіших завдань, що стоїть перед українським суспільством. Культура довіри базується на ментальних основах, залежить від специфіки національної ідентичності, наявної економічної та політичної ситуації, загального рівня культури в суспільстві, тобто обумовлюється соціальними, політичними, економічними, ментальними засадами конкретного суспільства. Культура довіри постає як добре відлагоджений механізм, який забезпечує виконання обов'язкових для всіх правил

і унеможливає їх порушення, причому саме етична складова цього процесу є переважаючою стосовно економічних і політичних інтересів. Тобто рівень довіри залежить від ступеня порядності взаємодій, прийнятого в суспільстві.

На думку польського соціолога П.Штомпки, для появи культури довіри мають бути як структурні можливості, що заохочують довіру, так і агентурні ресурси – готовність і бажання скористатися цими можливостями. Штомпка називає п'ять макросоцієнтальних обставин, які сприяють появі культури довіри (підвищення шансів виправдати довіру), і п'ять протилежних їм обставин, які спричиняють культуру недовіри: нормативна узгодженість – нормативний хаос (аномія); стабільність соціального порядку – радикальні зміни; прозорість соціальної організації – секретність; відчуття зрозумілості навколишнього світу – відчуття невідомості; підзвітність інших людей та інститутів – свавілля і безвідповідальність.

Для появи культури довіри необхідний певний рівень персонального і колективного капіталу, тобто ресурсів, найвагомішими серед яких є високий рівень доходів; добра, стабільна робота; різноманіття соціальних ролей; влада; освіта; міцна сім'я; релігійні вірування.

Культурний вимір довіри враховує історичний досвід суспільства. Йдеться про культуру довіри як ціннісно-нормативні системи, що мають незалежний вплив: або заохочуючи довіряти іншим і вимагаючи бути гідними довіри, або, навпаки, провокуючи недовірливе ставлення до інших. У культурах довіри переважаючі досвіди акумулюються і кодифікуються у правила. Якщо переважає позитивний досвід, то для різних сфер соціального життя довіра з великою вірогідністю стає правилом, складається культура довіри. І, навпаки, в разі поширення негативного досвіду формується культура недовіри. Саме цей рівень є визначальним у процесі формування громадянського суспільства.

Культура довіри має високий ступінь свободи (тому вона розвивається, переважно, в демократичних суспільствах), культура недовіри – сильний апарат контролю. За П.Штомпкою, культура довіри поширюється в суспільстві, налаштованому на співробітництво, гармонію і цілісність, культура недовіри породжується суспільством конфліктним, роз'єднаним суперечками⁵.

Довіру П.Штомпка трактує як "...виражене в дії очікування стосовно партнера, що його реакції виявляться для нас вигідними, інакше кажучи, зроблена в умовах невизначеності ставка на партнера з розрахунком на його сприятливі для нас

⁴ Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії. – Львів, 2006. – С. 10.

⁵ Sztoplka P. Trust, Distrust, and Paradoxes of Democracy // European Journal of Social Theory. – 1998. – Vol. 1. – Iss. 1. – С. 21.

відповідні дії"⁶. Довіра, постаючи як культурний ресурс, що стимулює реалізацію потенціалу взаємодії, сприяє оновленню суспільства і позначає таку орієнтацію людини щодо дій інших людей, коли вона діє незважаючи на ситуацію невизначеності та ризик. Ризик учений трактує як "імовірність неприємностей, пов'язаних з нашими діями і зумовлених нашими зобов'язаннями"⁷. На думку П.Штомпки, довіра позначає можливість породження різноманітних ризиків: невиправдання очікувань, негативний психологічний осад від нездійснення очікуваного, ризик руйнації стосунків, ризик у ситуаціях турботи про цінний для нас об'єкт. Ризик є універсальною ознакою суспільного розвитку, але в сучасному світі ризики ускладнюються і стають відчутнішими, породжуючи, зокрема, і проблему довіри як засіб нейтралізації ризику.

Сучасність має цілу низку загальних рис (принципи індивідуалізму, раціональності, економізму, диференціації, особливо у сфері розподілу праці, експансії), які й визначають зміну природи довіри в суспільстві. Про кризу довіри свідчить зміна специфіки соціального ризику в умовах так званої високої сучасності, яка додає йому ознак глобалізації, універсалізації, інституціоналізації та непередбачуваності. Крім того, серед чинників, які посилюють суб'єктивне відчуття ризику, є загострена чутливість до загроз через послаблення магічного і релігійного захисту, чіткіше усвідомлення небезпеки внаслідок більш вищого рівня освіти, визнання обмеженості компетентності та неминучості збоїв у функціонуванні так званих абстрактних систем⁸.

Дієвість довіри, на думку П.Штомпки, залежить від функціональності всієї соціальної системи. Для стимулювання довіри, а точніше, для формування культури довіри в суспільстві мають бути структурні можливості (нормативна узгодженість, стабільність соціального порядку, прозорість соціальної організації, відчуття зрозумілості навколишнього світу, примушення до виконання зобов'язань, підзвітність владних інститутів, законодавче підтвердження прав і свобод, захист гідності та недоторканості кожного громадянина в суспільстві). Готовність і бажання скористатися цими можливостями породжують агентурні ресурси, до яких П.Штомпка відносить набір особистісних рис (оптимізм, активність, орієнтація на майбутнє, інноваційність тощо), а також певний рівень персонального і колективного капіталу.

⁶ Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М., 2005. – С. 342.

⁷ Sztopka P. Trust: A Sociological Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – P. 30.

⁸ Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – С. 117.

Проблему довіри як закономірної реакції на ускладнення сучасного світу пропонує розглянути А.Селігмен. На його думку, сама природа соціальної довіри свідчить про суттєві відмінності між досучасними і сучасними соціальними формами, механізм довіри ускладнюється в сучасному суспільстві через соціальне розшарування, системну диференціацію і рольову різноманітність. Учений наголошує на чіткому відмежуванні довіри від таких споріднених явищ, як упевненість і віра. Дослідження сутності довіри і способів її прояву він пов'язує з розв'язанням питань специфіки соціальної організації, виявленням підстав соціального порядку в сучасних суспільствах. Окрім того, напружена динаміка соціальних змін виявляє проблему довіри в питаннях легітимації, громадянського суспільства, ідеології прагматизму, в теоріях управління конфліктами, технократичній експертизі тощо. Особливим чином довіра постає в контексті індивідуалізації як провідної ідеї західних індустріальних і сучасних суспільств, що полягає в ідеї індивіда як соціального суб'єкта, як громадянина національної держави, як носія прав і цінностей. Потреба різних форм суспільної організації у відносинах довіри визначається фундаментальним індетермінізмом соціальної взаємодії, непередбачуваністю суспільного життя.

Соціальна довіра у трактовці А.Селігмена постає як генералізація довіри, що вже існує на міжособистісному рівні, та позначає "дещо таке, що входить у соціальні відносини тоді, коли є можливість відхилення від ролей, те, що можемо назвати "відкритими просторами" ролей і рольових очікувань"⁹. Учений наголошує на суттєвій відмінності довіри від упевненості, розуміючи під останньою компетентне виконання ролі, або здійснення рольових очікувань, яке забезпечується певними формами соціального контролю і санкціонуючими механізмами. Натомість довіра виникає в міжрольових просторах, на кордонах системи, там, де рольові очікування не дієздатні. Довіра в сучасному динамічному суспільстві має властивість рольового взаємоприспосування, що обумовлене наявністю дисонансу в рольовій поведінці.

А.Селігмен визначає довіру як "функцію існуючих між індивідами відмінностей, через які воля, наміри, розрахунки кожного з індивідів виявляються непрозорими для інших"¹⁰, як "різновид віри в добру волю іншого, враховуючи непрозорість намірів і розрахунків цього іншого"¹¹, як "визнання свободи і діяльності іншого"¹². Ключовим у такому розумінні довіри є особистісний підхід, який

⁹ Селігмен А. Проблема доверия. – М., 2002. – С. 21.

¹⁰ Там же. – С. 58.

¹¹ Там же. – С. 43.

¹² Там же. – С. 75.

наголошує на уявленні про іншу особистість як про дещо більше, ніж просто носія певної сукупності ролей.

Довіра за А.Селігменом, відрізняється і від релігійної віри, причому це розмежування має не лише смисловий контекст. Адже специфіка довіри полягає саме у відмінності від віри, а зростаюча потреба в довірі пояснюється секуляризованим процесом послаблення релігійної віри в сучасному світі. Віру і довіру відрізняє саме "інакшість", несхожість об'єкта, але в довірі цим об'єктом є інша людина, а у вірі – певна трансцендентальна сутність. Отже, вибираючи гуманістичну лінію тлумачення довіри як відмінної від віри й упевненості, А.Селігмен окреслює довіру як явище суто сучасне, життєво необхідне, таке, що несе в собі потенціал свободи і новацій, формуючи в самій людині як суб'єкті моральної активності джерела смислоутворювального порядку. Він пропонує розуміти довіру як явище, яке приходить на зміну релігійній вірі у процесі тотальної раціоналізації, що призводить до втрати трансцендентного як такого. Вчений припускає, що певною мірою саму історію сучасної свідомості можна трактувати як "історію нескінченних спроб створення альтернативи сфері трансцендентного.., як пошук деякого поняттєвого зв'язку, що існує за межами сфери соціальних відносин"¹³, але який є всією сукупністю людського досвіду.

Соціальний вимір довіри досліджує відомий соціолог Н.Луман, наголошуючи на її системному характері та чітко відмежовуючи її від упевненості. Цю проблему він розглядає в контексті понять ризику, смислу, відбору, подвійної контингентності, структур очікування і ступеня надійності соціальної системи. На думку вченого, сучасне суспільство відрізняється від традиційного збільшенням проблемних ситуацій, що і сприяє активізації таких феноменів, як довіра й упевненість. Причому довіру вирізняє більший ступінь ризику, переважно міжособистісна сфера прояву і ступінь свободи вибору.

У концепції Н.Лумана поява довіри пов'язана з такими поняттями, як поінформованість і подвійна контингентність. Поінформованість робить очікування більш-менш надійними, але ризик залишається через складність і різнобічність соціальної дії, адже довіра постає не як знання про те, як поводитиметься інший чи як функціонуватиме система, а як певне очікування, що може виправдатися або ні. Довіра постає як певна стратегія поведінки в умовах недостатності інформації, коли потрібно ризикувати, діючи на випередження.

Подвійна контингентність (або подвійна залежність від обставин у процесі соціальної взаємодії)

Н.Луман розглядає як ключовий принцип системної теорії суспільства, як умову виникнення соціальності взагалі, і позначає механізм взаємоповнюючих одне одного очікувань, своєрідний колаж очікувань. Поняття подвійної контингентності, що бере свій початок у теорії Т.Парсонса, акцентує на структурних взаємозалежностях соціальної дійсності, яка постійно змінюється і розвивається. Контингентність позначає парадоксальність соціального порядку, що визначається його неоднозначністю, непередбачуваністю, несподіваністю, але водночас необхідністю.

Подвійну контингентність Н.Луман трактує як процес, у якому подвоєння неймовірності приводить до імовірності, що відбувається таким чином: невизначеність моєї поведінки доповнюється невизначеністю вибору іншого, що також залежить від моєї поведінки, і тут з'являється можливість орієнтуватися саме на це й обирати власну поведінку стосовно цього¹⁴. Інакше кажучи, це поведінковий ланцюжок, у якому наступною подією вибирається та, що дає можливість зрозуміти, яка подія може бути далі. Одним із важливих наслідків подвійної контингентності є довіра чи недовіра, що виникає тоді, коли ситуація стає особливо ризикованою: інший може діяти зовсім не так, як я очікую, і може саме тому, що знає мої очікування. Як зазначає Н.Луман, якщо людина надала перевагу одній дії, незважаючи на можливе розчарування в дії інших, то цю ситуацію вона визначає як ситуацію довіри¹⁵. Довіра, таким чином, є стратегією типу "незважаючи на", але, на відміну від недовіри, з більшим радіусом дії¹⁶. Адже той, хто виявляє довіру, значно розширює свій потенціал дії, отримує доступ до більшої можливості комбінацій. Зловживання довірою зазвичай призводить до радикальної зміни ставлення, тоді довіра сама спонукає себе до перетворення на недовіру, для чого оточує себе різноманітними контролюючими засобами. Так звану сліпу довіру вважають небажаною, безглуздою, шкідливою. Таким чином, довіра є необхідною умовою суспільного розвитку. Довіра постає як універсальний соціальний факт, спрямований на мінімізацію і поглинання ризику, як усвідомлений відбір із сукупності можливостей через зв'язок з внутрішнім порядком цілого.

Довіру можна вважати прогресуючою детермінантою соціальної взаємодії. Філософія довіри позначає орієнтацію на процес формування нави-

¹⁴ Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. – СПб, 2007. – С. 167.

¹⁵ Luhmann N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations / Department of Sociology, University of Oxford, 2000. Ch. 6. – P. 99.

¹⁶ Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. – С. 182.

¹³ Там же. – С. 51.

чок довірчої взаємодії, демонструючи ідеали взаємності, справедливості, чесності, відповідальності, професійної компетентності, вірності, послідовності. Умовами, що сприяють формуванню культури довіри, є відкритість і доступність інформації, свобода, установка на співробітництво, рівень соціального захисту, відсутність так званих подвійних стандартів.

Маніпуляція довірою має зовсім інше моральне підґрунтя. Маніпуляцією зазвичай називають приховане управління людиною поза її волею, що надає ініціатору однобічні переваги. Таким чином, маніпуляція довірою може мати на меті нанесення певної шкоди адресату впливу – як моральної, так і матеріальної. Зрозуміло, що в основі маніпуляції лежить, переважно, вплив на підсвідомість людини. Так, довіра може бути сформована як під впливом свідомих чинників (логічна аргументація, переконання), так і несвідомих (навіювання, зараження, наслідування). Оскільки довіра передбачає відкриті відносини, вона є одним із найпривабливіших об'єктів маніпуляції. Адже відносини довіри виникають у ситуаціях недостатності інформації (що надає можливість маніпулятору здійснювати її селекцію, мозаїчну конфігурацію, фільтрацію, приховування), неможливості контролю, відсутності чітких гарантій отримання очікуваного результату. Саме це посилює ризик у довірі, що сприяє зниженню її рівня в суспільстві. Значення раціонального в довірі відбиває ступінь осмисленого й обґрунтованого втілення правильної дії відповідно до певної аргументації, на відміну від звичаєвої або конформної поведінки, проявів інтуїції, пристрасті чи навіювання. Таким чином, маніпулятивні техніки звернені, насамперед, до ірраціонального виміру довіри.

У контексті проблеми розроблення стратегій формування довіри слід зазначити, що існують два протилежні підходи до трактовки природи появи довіри: екзогенний (інституціональний) і ендогенний (культурологічний). Ендогенний підхід базується на визнанні як домінуючих внутрішніх чинників: рівня громадянської, зокрема політичної, культури, соціального капіталу, ціннісно-норматив

ної системи, і позначає стихійний та ментальний контексти становлення довіри. Причина недовіри вбачається у специфіці процесу соціалізації. Досить детально зазначений підхід подано в концепції Ф.Фукуями, який наголошує на культурному підґрунті довіри, маючи на увазі, переважно, етичну складову, яку передають від покоління до покоління як традиції та норми у процесі соціалізації. Міжперсональна довіра, таким чином, є джерелом інституційної довіри.

Екзогенний підхід наголошує на зовнішніх чинниках довіри, фіксуючи раціональний бік процесу її формування через удосконалення різноманітних економічних і політичних інституцій. Інституційна довіра як відображення дієвості суспільних інституцій сприяє підвищенню рівня міжперсональної довіри.

Отже, довіра є потужним важелем у процесі перетворенні суспільства. Вона є можливою завдяки суспільно визнаним взаємним моральним зобов'язанням, сила і дієвість яких у різних суспільствах різна, що й визначає її аксіологічний та ментальний контексти. Природа довіри і механізм її функціонування змінюються в сучасному соціумі через економіко-політичні новації та соціокультурні трансформації, сприяючи синтезу соціального й особистісного в довірі, що обумовлює взаємозалежність соціальних структур і діяльних соціальних суб'єктів.

Ураховуючи економічні, політичні та соціокультурні умови сучасної України, зазначимо, що у виробленні стратегій формування довіри в суспільстві слід застосовувати синтетичний підхід. Низький рівень довіри до переважної кількості суспільних інституцій в Україні ускладнюється затяжною політичною кризою, значним соціальним розшаруванням, зниженням рівня добробуту, корупцією, руйнацією ціннісно-нормативної системи тощо. Все це вимагає посиленого сприяння формуванню загальної громадянської культури, розроблення стратегій ефективної економічної політики, нагального реформування політичної системи, модернізації виробничої сфери.